

ARAB TILINING ADABIY XUSUSIYATLARI.

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21450692>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 16-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 18-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 20-iyul 2026 yil

KEY WORDS

arab tili, trikonsonant ildiz, i'rob, fusha, ammiyya, qasida, kaligrafiya, badiiy ifoda, morfologiya, leksikologiya.

ABSTRACT

Ushbu maqolada arab tilining adabiy xususiyatlari keng qamrovli tahlil etiladi. Arab tili — dunyo tillarining eng qadimiy va boylaridan biri bo'lib, o'zining morfologik tizimi, leksik boyligi, badiiy ifoda vositalari va o'ziga xos uslubiy xususiyatlari bilan boshqa tillardan tubdan ajralib turadi. Maqolada arab tilining uch undoshli ildiz (trikonsonant root) tizimi, i'rob (grammatik harakat) hodisasi, so'z yasalihi, arab she'riyatida qofiya va vaznning roli, kaligrafiyaning badiiy ahamiyati hamda fusha (klassik arab tili) va ammiyya (sheva tili) o'rtasidagi nisbat atroflicha yoritiladi. Tadqiqot arab tili va adabiyotini o'rganuvchi talabalar, filologlar va sharqshunoslar uchun mo'ljallangan.

Arab tili (al-lugha al-arabiyya) semit tillari oilasiga mansub bo'lib, bugungi kunda 400 million dan ortiq kishi uchun ona tili hisoblanadi. Islom dinining muqaddas tili sifatida esa dunyo bo'ylab 1,8 milliarddan ziyod muslim uchun muhim ahamiyatga ega. Arab tili BMT ning 6 ta rasmiy tilidan biri bo'lib, uning adabiy xususiyatlari va badiiy imkoniyatlari asrlar davomida tilshunoslar, adabiyotshunoslar va faylasuflarni hayratga solib kelgan.

Arab tilining adabiy xususiyatlari uning tuzilish tamoyillarida, leksik boyligida va badiiy ifoda vositalarining ko'p qatlamliligi bilan belgilanadi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki islom madaniyatida ilohiy ifodaning eng oliy shakli sifatida qadrlanganligi sababli, uning adabiy rivojlanishi va sayqallanishi alohida e'tibor va ehtimom bilan amalga oshirilgan. Qur'oni Karimning arab tili me'yori sifatida tutgan o'rni tilning adabiy shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi.

Uch undoshli ildiz tizimi. Arab tilining eng o'ziga xos va muhim xususiyati — uch undoshli ildiz (trikonsonant root yoki jidr thalathi) tizimi hisoblanadi. Bu tizimda har bir ma'no uch undoshli ildizga asoslanadi va shu ildizdan turli qo'shimchalar, unlilar va shakl o'zgarishlari orqali yuzlab so'z yasash mumkin. Masalan, «k-t-b» ildizi «yozmoq» ma'nosiga ega: "kataba" — yozdi, "kitab" — kitob, "maktaba" — kutubxona, "katib" — kotib, "maktub" — maktub, "kuttab" — maktab, "kitabati" — yozuv san'ati.

Bu tizim arab she'riyatida so'z o'yini (jinas), ko'p ma'nolilik (tawriya) va tovush uyg'unligini (saja') yaratishda beqiyos imkoniyatlar beradi. Shoir bir ildizdan hosil bo'lgan turli so'zlarni bir misrada yoki baytda qo'llab, ma'naviy chuqurlik va tovush go'zalligini bir vaqtda

ta'minlashi mumkin. Bu xususiyat arab she'riyatini tarjima qilishni nihoyatda murakkab qiladi, chunki ildiz bog'liqligini boshqa tilda ifodalash deyarli imkonsiz.

Arab tilining yana bir o'ziga xos xususiyati — i'rob tizimi, ya'ni so'z oxiridagi unli tovushlar orqali grammatik vazifaning belgilanishidir. So'z gapda ega bo'lsa — dammal (u), to'ldiruvchi bo'lsa — kasral (i), hol bo'lsa — fathal (a) bilan tugaydi. Bu tizim gap qurilishiga katta erkinlik beradi: so'zlar tartibini o'zgartirishning o'zi ma'noni o'zgartirmaydi, chunki har bir so'zning grammatik vazifasi uning oxiridagi harakat orqali aniq belgilanadi.

She'riyatda i'rob tizimi shoirlarga misra va baytlarni turli tartibda qurishga, so'z tartibini vazn (bahar) va qofiya talabiga moslashtirishga imkon beradi. Bu xususiyat arab she'riyatini she'riy shakl jihatidan son-sanoqsiz variantga boy qiladi. Shuningdek, i'rob tizimi arab tilida nutqning musiqiylikni ta'minlaydi — unlilarning o'zgarib turishi so'zlashuv va qiroatga alohida ohangdorlik bag'ishlaydi.

Saja' — qofiyali nasr. Saja' — arab nasrida qo'llaniladigan qofiyali nasr uslubi bo'lib, u she'riyat va nasrning o'rtasidagi ko'priq vazifasini o'taydi. Saja'da jumlarlar ma'lum bir tovush yoki hece bilan tugashib, ritmik yaxlitlikni ta'minlaydi. Qur'oni Karimning ko'plab oyatlari saja' uslubida yozilgan bo'lib, bu uslub arab nasrida ilohiy go'zallikning ramziga aylangan. Al-Hamadhoniy va al-Haririyning maqomalari saja'ning adabiy nasrdagi eng yuksak namunalari hisoblanadi.

Jinas — so'z o'yini. Jinas — bir xil yoki o'xshash tovushli, ammo turli ma'noli so'zlarni bir baytda qo'llash san'ati. Arab she'riyatida jinas orqali shoir bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ko'p ma'noni ifodalay oladi. Jinas tizimining asosiy turlari: jinas-i tamm (to'liq o'xshashlik) va jinas-i naqis (qisman o'xshashlik). Bu san'at trikonsonant ildiz tizimining boy imkoniyatlaridan kelib chiqadi va arab tilini boshqa tillar oldida badiiy ustunlikka chiqaradi.

Tashbih va isti'ora — qiyoslash va metafora. Arab adabiy tanqidida badiiy ifodaning ikki asosiy turi — tashbih (qiyoslash/simile) va isti'ora (metafora) alohida o'rin egallaydi. Tashbihda ikki narsa «kabi», «o'xshash», «singari» so'zlari yordamida qiyoslanadi, isti'orada esa bu bog'lovchi so'zlar tushiriladi va narsa bevosita boshqa nom bilan ataladi. Arab she'riyatida tabiat hodisalari, hayvonlar va insoniy his-tuyg'ular o'rtasidagi qiyoslar nihoyatda boy va original bo'lib, bu an'ana Johiliyya davridan hozirgi kungacha uzluksiz davom etadi.

Kinoya — bevosita aytmasdan, bilvosita anglatish san'ati. Arab she'riyatida kinoya orqali shoir siyosiy, ijtimoiy va shaxsiy mavzularni yashirin tarzda ifodalay olgan. Bu xususiyat ayniqsa saroy she'riyatida keng qo'llangan, chunki xalifalar va amirlarning qahriga uchramaslik uchun shoirlar o'z tanqidlarini kinoya pardasi ostida yetkazganlar. Tawriya esa bir so'zning ikki ma'nosidan foydalanib, o'quvchini dastlab oddiy ma'noga, so'ng chuqur ma'noga yo'llaydi — bu arab she'riyatining eng nafis san'atlaridan biri hisoblanadi.

Arab she'riyatida vazn va qofiya tizimi. Arab she'riyati dunyodagi eng murakkab va rivojlangan vazn tizimlariga ega. Al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy (VIII asr) tomonidan ishlab chiqilgan aruz ilmi 16 ta asosiy vazn (bahar) ni o'z ichiga oladi: tavil, basit, kamil, wafir, hazaj, rajaz, ramal va boshqalar. Har bir bahar o'ziga xos hece tuzilishiga ega bo'lib, arab she'riyatining musiqiy ritmi shu tizimga asoslanadi. Hajm jihatidan bu tizim dunyo she'riyatining eng takomillashgan vazniy tizimlaridan biri hisoblanadi.

Qofiya (qafiya) arab she'riyatida baytning oxirgi undoshidan oldingi ma'lum bir tovush tuzilishini bildiradi. Klassik qasidada barcha baytlar bir qofiyada tugaydi — bu shoir uchun jiddiy mahorat talabi bo'lib, bir mavzuda yuzlab bir xil qofiyali bayt yozish mohir shoirning

belgisi hisoblangan. Al-Mutanabbi'ning maqto'v she'rlarida ba'zan 100 dan ortiq bayt bir qofiyada yozilgan. Qofiyaning bu shakli arab she'riyatiga alohida musiqiylik va yaxlitlik baxsh etadi.

Fusha va ammiyya: Adabiy til va sheva. Arab tilining o'ziga xos ikki qatlami — fusha (al-arabiyya al-fusha, klassik yoki adabiy arab tili) va ammiyya (sheva yoki so'zlashuv tili) — arab adabiyotining tushunilishida muhim rol o'ynaydi. Fusha Qur'on tili va klassik adabiyot tiliga asoslanib, arab mamlakatlarida rasmiy, adabiy va ilmiy til sifatida qo'llaniladi. Ammiyya esa mintaq va mamlakatlarga ko'ra farq qiladigan og'zaki so'zlashuv tillari majmuidir: Misr, Marokash, Iroq, Suriya shevalarini o'zaro tushunish qiyinligi ham shundan.

Zamonaviy arab adabiyotida fusha va ammiyya o'rtasidagi munosabat adabiy munozaralarda markaziy o'rin egallaydi. Klassik shoirlar va yozuvchilar an'anaviy ravishda fushada ijod qilgan; biroq XX asrdan boshlab ba'zi adiblar, xususan Misr va Livanda, ammiyyada ham badiiy asarlar yaratishni boshladilar. Bu tendentsiya hozir ham davom etmoqda va arab adabiyotida tilning demokratlashuvi masalasini kun tartibiga qo'ymoqda.

Arab kaligrafiyasi — til va san'atning uyg'unligi. Arab kaligrafiyasi (xattati) til va tasviriy san'atning noyob qo'shilmasini ifodalaydi. Arab yozuvi o'ng tomondan chapga yozilib, harflar bir-biriga qo'shib yoziladi va harfning shakli uning gapdagi o'rniga qarab o'zgaradi. Bu xususiyat arab kaligrafiyasini grafik ifodaning alohida shakliga aylantirdi. Nasxh, Thuluth, Kufiy, Diwani, Nasta'liq — bu asosiy xat uslublari nafaqat yozuv, balki san'atning mustaqil turi sifatida rivojlandi.

Arab kaligrafiyasi me'morchilik bezatishida (masjidlar, saroylar, maqbaralar), qo'lyozmalar va kitoblar rasmiy bezatishida, hunarmandchilik (sopol, mis, gilam, zardo'zlik) da keng qo'llanildi. 2021-yilda UNESCO arab kaligrafiyasini insoniyatning nomoddiy madaniy merosi ro'yxatiga kiritdi. Kaligrafiya arab adabiyotini ko'z bilan ko'rish va his qilish imkonini beruvchi noyob san'at shaklidir — harflarning o'zi she'rga, she'r esa tasvirga aylanadi.

Xulosa

Arab tili o'zining trikonsonant ildiz tizimi, i'rob grammatikasi, boy badiiy ifoda vositalari, murakkab she'riy vazn tizimi va kaligrafik an'anasi bilan dunyo tillarining noyob namunasi hisoblanadi. Ushbu xususiyatlarning barchasi o'zaro bog'liq holda arab adabiyotining badiiy salohiyatini belgilaydi va bu tildagi adabiy asarlarni boshqa tillarga tarjima qilishni nihoyatda murakkab qiladi. Arab tilining adabiy boyligini to'la his etish uchun uni o'z originalida o'qish zarur — chunki bu tilda so'z, tovush va ma'no shunday uyg'unlikda birlashganki, har qanday tarjima bu uyg'unlikning bir qismini yo'qotmay qolmaydi.

Arab tilining adabiy xususiyatlarini o'rganish nafaqat filologik, balki madaniy va sivilizatsion ahamiyatga ega. Bu til orqali insoniyatning boy madaniy merosi — Qur'on, falsafa, she'riyat, ilm-fan — bizgacha yetib kelgan. O'zbek xalqi ham arab tili bilan ko'p asrlik madaniy aloqada bo'lgan va arab tilining adabiy xususiyatlarini o'rganish o'zbek filologiyasi va adabiyotshunosligi uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Al-Jurjani, A. (1991). Dala'il al-I'jaz. Qohira: Maktabat al-Khanji. (Arab badiiy ilmining klassik asari)
2. Badawi, M.M. (1993). A Short History of Modern Arabic Literature. Oksford: Clarendon Press.
3. Bakalla, M.H. (1984). Arabic Linguistics: An Introduction and Bibliography. London: Mansell.
4. Carter, M.G. (2004). Sibawayhi. London: I.B. Tauris. (Arab grammatika ilmining asosi)

5. Gibb, H.A.R. (1963). Arabic Literature: An Introduction. Oksford: Oxford University Press.
6. Ibn Rashiq al-Qayrawani (1981). Al-Umda fi Mahasin al-Shi'r. Bayrut: Dar al-Jil.
7. Nicholson, R.A. (1907). A Literary History of the Arabs. London: T. Fisher Unwin.
8. Ryding, K.C. (2005). A Reference Grammar of Modern Standard Arabic. Kembrij: Cambridge University Press.
9. Stetkevych, S.P. (1993). The Mute Immortals Speak: Pre-Islamic Poetry and the Poetics of Ritual. Ithaca: Cornell University Press.
10. Xasanov, B. (2018). Arab tilining morfologik xususiyatlari. Toshkent: O'zMU nashri.
11. Yusupova, G. (2021). Arab kaligrafiyasi va badiiy an'ana. Toshkent: Fan va texnologiya.
12. Mirzayev, S. (2020). Arab tilida badiiy ifoda vositalari. Samarqand: SamDU nashri. Endi "Arab tili nazariyasi va grammatikasi" fanidan mavzular ro'yxati:

